

Rozvoj sociologického bádání, který jsme zaznamenali v nedávné minulosti, s sebou přinesl vedle řady nesporných úspěchů také mnoho problémů a nedostatků. V současné době se proto celkem právem ozývají kritické hlasy vytykající sociologii akademičnost, povrchnost a nízkou efektivitu. Empirické výzkumy jsou často kritizovány jako příliš popisné, dávající pro praktické použití málo cenné výsledky. Tento stav má celou řadu subjektivních i objektivních příčin.

Jestliže se v současné době stále požaduje, aby sociologie byla angažovaná, je třeba tuto angažovanost chápat také jako snahu po maximálně přesném poznání sociální reality. Jediné tak budou výsledky použitelné pro praktickou politickou a řídicí práci a přestanou být — jak tomu dosud stále často ještě je — pouhou neúplnou deskripcí stavu.

Jedna z příčin malé efektivnosti sociologických výzkumů spočívá také v nedostatečně propracované metodologii. Kritické zhodnocení používaných výzkumných metod nám může poskytnout řadu cenných informací. Součástí tohoto hodnocení nutně musí být i snaha po upřesnění základních používaných pojmů a kategorií. Mezi velmi používané a velmi nosné pojmy bezesporu patří pojmy *postoj*, *hodnota*, *minění*. Jejich použití v rovině konkrétní analýzy — tj. jako pojmů, které vymezují určitou část sociální reality a určují přístup k ní — je velmi různorodé a často i nepřesné. Mnohé výzkumy označované jako výzkumy postojů jsou ve skutečnosti výzkumy, které se vztahují spíše na jinou část sociální reality — zpravidla jde o výzkum mínění. Pokus o upřesnění pojmu *postoj* ve vztahu k dalším často používaným kategoriím není tedy samoučelný.

Vymezení pojmu

Používání pojmu *postoj* v sociologických výzkumech je velmi časté, přestože již při

povrchním srovnání konkrétního obsahu tohoto pojmu v různých pracích zjistíme, že jde o jeho značně odlišné chápání. Nejčastěji bývá jako *postoj* označována oblast vztahů individua nebo sociální skupiny k nějakým sociálním objektům. Přitom zpravidla nejde o pouhé konstatování tohoto vztahu; pojem zahrnuje i určitý hodnotící moment ve vztahu k objektu, případně tendenci k akci a často má i určitý motivační náboj. Takové nejednoznačné, často jen intuitivní vymezení postoje vede k překrývání s jinými kategoriemi, které se používají v oblasti sociálního výzkumu, především s kategoriemi *hodnota*, *motivace*, *minění* a tím se pochopitelně značně snižuje jejich analytická funkce. Cílem těchto poznámek je přispět k objasnění uvedených pojmů při jejich používání v sociologickém výzkumu a zdůraznit jejich gnoseologické aspekty.

V nejpropracovanější podobě se s pojmem *postoj* setkáváme v sociálně psychologické literatuře. V práci M. Nakonečného,¹ která v nedávné době u nás vyšla, je podán široký a přehledný výklad pojmu *postoj*. Z výčtu různých definic vyplývají, stručně řečeno, tyto významy pojmu *postoj*: predispozice k jednání; pohotovost k určité odpovědi; dispozice k jednání určitým směrem; tendence odpovídat určitým způsobem; predispozice chovat se konzistentním způsobem vůči něčemu apod. Je tedy zřejmé, že *postoj* je většinou chápán jako určitý systém subjektivních faktorů, které na vysokém stupni pravděpodobnosti rozhodují o tom, jak se individuum chová v určité konkrétní situaci, jak vyjadřuje svůj vztah k nějakému objektu. V tomto pojetí se *postoj* poněkud kryje s významem pojmu *motiv*. Nakonečný dochází k poměrně pregnantně formulované definici a odlišení postoje od motivu: „Motivy jsou tedy příčiny chování, kdežto postoje jsou pohotovosti chovat se určitým způsobem, realizovat určité hod-

¹ M. Nakonečný: *Sociální psychologie*, Svoboda 1970, s. 263.

noty.² Společným základem, na němž se formují postoje i motivy, jsou hodnoty. Nakonečně chápe hodnotu jako „... vlastnost předmětu, tj. věci, jevu, bytosti nebo události, která je komplementární určité situaci“.³

Další obdobnou a velmi propracovanou definici pojmu postoj nalézáme např. v knize *Člověk v společnosti*. „Postoj je trvalá soustava pozitivních, nebo negativních hodnocení, emocionálního citění a tendencí k činnosti pro, nebo proti ve vztahu ke společenskému předmětu.“⁴ Také v této definici je obsaženo označení postoje nejen v rovině hodnotící, ale i v rovině tendence k činnosti. Souvislost hodnot a postojů zde není uváděna v explicitní podobě, ale z celkového kontextu je zřejmá. Hodnoty jsou podle mínění autorů názory na to, co je vhodné nebo dobré a co je nevhodné nebo špatné. Hodnoty jsou odrazem kultury určité společenské entity a členové této entity mají hodnoty ve značné míře společné.

V sovětské literatuře se rovněž setkáváme se snahou upřesnit základní kategorie používané v sociologických výzkumech. V. V. Vodzinská např. dochází na základě rozboru pojmu postoj (ustanovka), vztah a hodnotová orientace k závěru, že pojem postoj je v obecně psychologickém významu faktor vzájemné souvislosti mezi potřebou (motivem) subjektu a objektivní situací. „Je to připravenost reagovat (vědomě nebo nevědomě) v každém okamžiku.“⁵ Toto vymezení odpovídá podle názoru autorky spíše anglickému termínu „set“. Naproti tomu „attitude“ překládá jako vztah (otnošenie) a chápe jej jako vlastnost, která vzniká na základě lidského poznání a zobecnění činností. Je to regulátor rozhodování a činnosti člověka, slouží jako psychologický mechanismus formulování a fungování vztahů osobnosti. Hodnotová orientace osobnosti je struktura vztahů osobnosti k faktům činnosti, je to konkrétní vztah, projevující se ve formě fixovaných postojů. Rozdílnost v pojmech je nutno chápat jako dialektickou jednotu úrovně poznání, zobecnění a sociální determinovanosti osobnosti.

Z uvedeného přehledu psychologických vymezení základních kategorií — postoj,

hodnota — je zřejmé, že je nelze mechanicky přenášet do oblasti sociologického zkoumání, a to především s ohledem na odlišné metodologické přístupy používané v obou vědách. Postoj z hlediska sociologického zkoumání je „sektorem“ osobnosti, který je empiricky zkoumán. Vedle obsahu nás zajímá, jak dalece je tento „sektor“ způsobilý být základním sociálním faktem, na němž je možno budovat sociologické poznání. Nelze se tedy spokojovat s příliš obecným vymezením. Pokusme se proto o přesnější vymezení těchto pojmů pro potřeby sociologických výzkumů.

V úvaze o obsahu pojmů bude hrát významnou úlohu specifikum přístupu vědy k problémům sociální reality a je proto potřebné uvážit některá základní přístupová hlediska. Je to především hledisko konkrétní sociální souvislosti, které znamená, že je nutno brát ohled na sociální determinovanost postoje i hodnotové orientace. V sociologických výzkumech, na rozdíl od intenzivních sociálně psychologických výzkumů, jde zpravidla o poznání větších sociálních skupin, které se vyznačují složitou vnitřní diferenciací. Velmi důležité je hledisko poznatelnosti pojmů. Tento přístup nám umožní do značné míry oddělit významnost a stupeň obecnosti, který je inkriminovanými kategoriemi zobecnčován. S tím do značné míry souvisí také posouzení proměnlivosti obsahu pojmů hodnota, postoj a mínění individua v čase jako důležitého diferencujícího faktoru.

K vymezení pojmu postoj můžeme také jako východiska použít definování vztahu jako obecně určeného potenciálního nebo reálného kontaktu individua s okolní realitou. Obecně může mít individuum vztah ke všem reálným objektům. O tom, jaký je nebo bude charakter tohoto vztahu se rozhoduje na základě konfrontace významu objektu pro uspokojování potřeb a zájmů individua a životní zkušenosti. Tato konfrontace probíhá na pozadí hodnotového systému osobnosti. Hodnotový systém tvoří relativně nejstálější soustavu základních vztahů, formulovaných v podobě pravidel a norem, které vznikají v procesu vývoje společnosti a její kultury. In-

² Tamtéž, s. 264.

³ Tamtéž, s. 224.

⁴ D. Kretsch, R. S. Grutschfield, E. L. Ballachey: *Člověk v společnosti*, Bratislava 1968, s. 212.

⁵ V. V. Vodzinská: *Ponjatija ustanovki, otnošeniya i cennostnoj orientacii v sociologičeskom issledovanii*, Filosofskije nauki 1968 2, s. 54.

dividuum si je osvojuje v průběhu socializace, rozvíjí je, modifikuje nebo je zcela opouští v procesu konfrontace se životními zkušenostmi. Hodnotový systém je pro určitě subkultury víceméně stálý, vyznačuje se vnitřní členitostí a tvoří jednu ze základních charakteristik sociální skupiny. Poznání hodnotového systému má proto základní význam v analýze sociální struktury a zkoumání charakteru jednotlivých sociálních skupin.

Je-li charakter vztahu, který vznikl konfrontací objektu a subjektu takový, že tvoří určitý relativně stabilizovaný systém, který predestinuje chování, mluvíme o postoji. Postoj lze tedy chápat jako systém znalostí, hodnocení, citů a tendencí individua vzhledem k určitému objektu. Postoj takto chápaný je specifický druh vztahů, který zaujímá subjekt vůči objektu. Tento vztah může být realizován v konkrétním chování individua nebo může existovat v potenciální rovině jako určitá predispozice. Důležitým rysem postoje je to, že tvoří organizaci hodnot, vlastností, přání a zájmů, vyúsťující v syntetické vyjádření, které se projevuje jako tendence k činnosti, respektive jako připravenost k určité reakci na určitý podnět. Základní složky postoje podle Kretsche, Grutschfelda a Ballacheye jsou: poznávací — názory jednotlivce na předmět; citová — emoce souvisící s předmětem; tendence k činnosti — pohotovost k chování.⁶ Tyto složky mají v rámci postoje relativní samostatnost a postoj vzniká vlastně syntézou jejich úrovní. Vedle toho lze postoj charakterizovat podle jeho zaměření (kladný — záporný), intenzity a stability.

Z uvedeného je ovšem zřejmé, že konkrétní subjekt nemusí mít vždy ke každému objektu postoj předem zřetelně formulovaný. Tato skutečnost nebývá v našich výzkumech vždy brána v úvahu a výzkumná technika je konstruována tak, jako by šlo o zkoumání již konstituovaného postoje. Výsledek je potom pochopitelně úměrný přístupu. V případě, že zkoumané individuum nemá postoj dostatečně jasně formulovaný — toto zjištění je ovšem samo o sobě výzkumným problémem — zkoumáme spíše jen mínění o určité věci, jevu apod. Mínění se tedy vyznačuje neurčitostí, na rozdíl od postoje

má relativně nižší stupeň definitivnosti. Je to víceméně nezávazné vyslovení názoru, stanoviska k určitému objektu, které vzniká na úrovni kontaktu první nebo nedostatečné informace se zkušenostmi, postoji a hodnotami individua. Takovéto vymezení pojmu mínění je značně odlišné od definice, kterou např. vyslovuje M. Nakonečný: „Mínění je verbalizovaný postoj.“⁷ Mínění a postoj bývá často ztotožňováno. Např. Č. Adamec v předmluvě ke Gallupově *Průvodci po výzkumu veřejného mínění* píše: „Zjišťování postojů a vůbec veřejného mínění má za konečný cíl získat podklad pro odhad budoucího chování jedince a společenské skupiny za skutečné nebo pomyslné situace.“⁸ Autor předmluvy současně mluví o proměnlivosti mínění a postojů v čase. dále o tom, že některé postoje jsou více, jiné méně trvalé a konečné že mají často nedefinitivní povahu. Stálo by proto za úvahu, zda by nebylo užitečné rozlišovat oba pojmy, mínění a postoj, právě z hlediska pravděpodobnosti, v které vyjadřují budoucí chování individua, nebo skupiny. Mínění je nekomplexní vztah k objektu, které zaujímá subjekt na základě neucelené a jen povrchně zpracované informace, v němž převažuje spíše citové hodnocení, zatímco poznávací složka i složka tendence k činnosti jsou málo rozvinuté. Mínění zpravidla předchází vytvoření postoje. K jeho formulaci dospívá individuum většinou na základě akceptování veřejného mínění. Konkrétní subjekt je sice součástí a spolutvůrcem veřejného mínění, ovšem ve velmi složité a zprostředkované podobě. V neposlední řadě vede k potřebnosti odlišení pojmu postoj a mínění i skutečnost, že postoj nelze v definitivní podobě poznat jen na základě verbálního soudu, zatímco zkoumání mínění se s verbální výpovědí zpravidla spokojí. Hranice mezi postojem a míněním je ovšem značně neurčitá. Míněním zde rozumíme to, co by bylo možné také nazvat „dočasný, momentální postoj“. Za přesnější určení pojmu mínění je však třeba pokládat to, co vyjadřuje následující negativní vymezení: Jestliže nemůžeme metodologicky dostatečně jasně zdůvodnit, zda jde o postoj, pak je vhodnější zacházet s výsledky výzkumu jako s poznatky o mínění respondentů. Mínění může každý člo-

⁶ C. d., s. 171.

⁷ C. d., s. 266.

⁸ G. Gallup: *Průvodce po výzkumu veřejného mínění*, Praha 1948, s. 11.

věk zpravidla vyslovit buď v podobě osobního úsudku, nebo v podobě „říká se, že je to asi tak“, „myslím, že na tom něco bude“, apod. Postoj však znamená zaujetí relativně přesného stanoviska.

Oddělení významu pojmů hodnota, postoj a mínění na základě výše uvedené úvahy je tedy zřejmě účelné. Současné platí, že mezi těmito pojmy existují velmi úzké souvislosti, že postupně může přecházet mínění v postoj a postoj v hodnotu. Pojmy se od sebe liší především stupněm aktuálnosti – zatímco mínění může většinou člověk mít okamžitě, k vytvoření postoje potřebuje určité množství informace a čas na zpracování. Hodnoty jsou relativně nejstálějšího charakteru a jsou výslednicí vrůstání individua do společnosti a konfrontace postojů s relativitou. Rozlišení těchto pojmů je účelné hlavně z metodologických důvodů.

Individuální a skupinové postoje

Výzkum mínění a postojů lidí má význam nejen pro poznání sociálních skupin, jejich charakteru a místa v dané sociální struktuře, ale i pro ryze praktické účely v oblasti řízení a politiky. Smyslem zkoumání postojů je proto získat co nejpresnější představu o budoucím chování jednotlivých lidí a celých sociálních skupin. Takové zkoumání nás však staví před celou řadu složitých otázek. Především potřebujeme znát, nakolik odpovídá individuální, nebo skupinový postoj skutečnému chování individua, či skupiny. Další velmi významný problém vystupuje v souvislosti s rozdílnou specifikou zjišťování vztahu individuálního a skupinového postoje. Všimněme si podrobněji některých metodologických otázek objevujících se při zkoumání postojů.

Především je zřejmé, že postoje neodpovídají vždy skutečnému jednání. Např. výzkum postojů ke kultuře by ukázal, že venkovské obyvatelstvo má vyšší kvalitu postojů, než je jeho reálné jednání v této oblasti. Jednání individua i skupiny neprobíhá tedy vždy v souladu s manifesto-vými postoji, ale je výslednicí určitého komplikovaného střetu a prolínání mezi postoji jako vnitřně organizovanými tendencemi k činnosti a vnějšími faktory, které ovlivňují vlastní rozhodovací a realizační proces. Pozorovaná diference může ovšem být také způsobena nepřesnostmi

poznání postojů, avšak skutečné jednání je vždy určitým způsobem ovlivněno vnějšími podmínkami. Mezi postojem a jednáním tedy neexistuje vztah přímého – deterministického vyplývání, ale jde o vztah velmi složitého charakteru.

Diference mezi postojem a skutečným jednáním jednotlivců menších i větších sociálních skupin je ovlivněna řadou vnějších faktorů. Významným faktorem, který determinuje jednání je: struktura skupiny, postavení jednotlivých členů ve skupině, vliv tzv. tvůrců mínění, skupinové normy a sankce, které zajišťují přijetí určitého jednání apod. Příkladem extrémního rozporu mezi jednáním a postojem skupiny může být vojenská jednotka. Členové této jednotky často zaujímají k vojenské službě postoj velmi negativní, avšak jejich jednání probíhá v souladu s normami, které jsou v tomto případě striktně definovány a podepřeny nej přísnějšími sankcemi. Výsledné chování tedy značně záleží na charakteru skupiny. Při výzkumu postojů jako podkladu pro praktické rozhodování směřující k ovlivňování chování sociálních skupin musí být současně brána v úvahu struktura skupiny a souvislosti s makroprostedím. V naší výzkumné praxi se často dopouštíme v tomto směru dosti významné chyby, neboť usuzujeme na postoj a jemu adekvátní chování jen na základě neúplného, jednostranného pohledu.

Také konkrétní chování individua je podřízeno skupinovým normám. Je-li jeho postoj identický s postojem skupiny, probíhá rozhodovací proces konkrétního individua v podstatě bezkonfliktně. V opačném případě dochází k řešení někdy více jindy méně složitého rozporu, který je řešen zpravidla podřízením osobních postojů postojům skupinovým. Každý člověk má ovšem tendenci vytvářet si postoje v souladu s postoji a normami skupiny, jejímž je členem, příp. jejímž členem se chce stát. Tato interiorizace skupinových pravidel chování probíhá v souladu s tím, jak je skupina schopna zabezpečit potřeby a zájmy individua.

Sociologické výzkumy zkoumají zpravidla sociální skupiny různého charakteru, často jen velmi málo integrované. Výcho-diskem k poznání postojů skupiny jsou popisy vlastností jejich členů. V této souvislosti bývá často diskutována otázka

vztahu individuálního a skupinového postoje a mínění. Sociálně psychologické definice postoje mají intenzivní, ale poněkud úzký charakter. Tomuto pojetí pak odpovídá i značně propracovaná a složitá metodika zkoumání. V sociologických výzkumech zpravidla nezjišťujeme skupinový postoj nebo mínění, ale spokojujeme se popisem postojové struktury nebo struktury mínění uvnitř skupiny, vyjádřené frekvencí určitých rysů těchto kategorií, nebo za skupinový postoj či mínění vydáváme syntetický ukazatel získaný na základě sumace individuálních postojů a mínění. Jde tedy vlastně o jakési „průměrnění“ postoje zpravidla z údajů výběrového souboru. Předpokládá se přitom, že zkoumaná skupina je z tohoto hlediska dostatečným způsobem popsána a že její jednání bude probíhat v souladu s tímto popisem.

Ve skutečnosti je ovšem velmi problematické tvrdit, že postoj skupiny je totéž co suma individuálních postojů. Vyplyvá to jednak z toho, co bylo uvedeno výše o rozdílu mezi postojem a jednáním jednotlivců či skupin a jednak z faktu, že sociální skupina tvoří relativně samostatný organismus, pro který platí specifické cesty vytváření postojů. Je přitom zřejmé, že u integrovanějších skupin, např. u primárních, budou individuální a skupinové postoje mnohem identičtější než u tak velkých skupin, jakými jsou např. třídy.

Jaký je vztah skupinového postoje a skupinové normy? Ze srovnání obsahu vyplývá, že difference mezi těmito pojmy vzniká především v rovině intenzity a trvalosti. Zatímco normy tvoří určitá pravidla pro soužití a chování uvnitř skupiny i ve vztahu k okolním skupinám, mají komplexnější a současně integrovanější charakter, jsou postoje ve srovnání s nimi méně trvalá, rozumová a citová hodnocení projevující se ve vztahu k určitému objektu. Postoje vznikají na základě skupinových hodnot, norem a složitou agregací individuálních postojů v procesu soužití ve skupině.

Metodologické problémy zkoumání postojů

Postoje lze zkoumat jen nepřímo na základě analýzy objektivního projevu, tzn. buď rozborem konkrétního jednání, nebo

rozborem v rovině verbálního projevu. V jednání sociálního subjektu je příslušný postoj zpravidla implicitně obsažen ve značně modifikované podobě. Rozhodovací proces vedoucí k určitému jednání je významně ovlivňován řadou přímých i nepřímo působících vlivů, často i zcela náhodné povahy. Analýza jednání se tak stává velmi náročným výzkumným úkolem, který je použitelný zpravidla jen víceméně v experimentální podobě. V sociologických výzkumech se naproti tomu pracuje většinou s velkým množstvím zkoumaných jednotek, jejichž přímé intenzivní pozorování je z praktických i ekonomických důvodů prováděno jen výjimečně. Východiskem ke zkoumání postojů je zde proto verbální složka chování individua. Tato cesta eliminuje většinu vlivů, které působí na subjekt v procesu rozhodování o konkrétním jednání. Je to výhodné především proto, že poměrně snadno získáme informace o postoji individua. Na druhé straně ovšem je výsledné poznání ochuzeno o poznatky vyplývající z interakce postoje a sociálního prostředí. V neposlední řadě je třeba vzít v úvahu, že verbální chování je rovněž ovlivňováno řadou vnějších vlivů.

Přestože postoje jsou zkoumány převážně na základě analýzy odpovědí a technika jejich zjišťování je značně propracovaná (především v západní sociologii), nese s sebou tento přístup řadu metodologických problémů. V těchto výzkumech se předpokládá velmi silná souvislost mezi verbálně zjištěným postojem a skutečným jednáním.

Existují ovšem úspěšné pokusy o syntézu východiska jednání a verbálního projevu pro poznání postojů. Např. Zdravomyslov a Jadov zkoumali vztah k práci na základě kombinace objektivních ukazatelů se subjektivními výpověďmi respondentů.⁹

Při zkoumání postojů v sociologických výzkumech stojíme tedy před celou řadou složitých metodologických problémů, které souvisí s charakterem tohoto jevu a s možnostmi konkrétních výzkumných postupů. Nejčastějšími používanými technikami jsou rozhovor, dotazník a anketa. Protože stavíme zpravidla na výpovědi dotazovaných, zajímá nás především otázka nakolik jsou odpovědi respondentů pravdivé, zda je

⁹ Sociologie v SSSR, Praha 1967, s. 169.

možné na základě jejich analýzy dojít k pravdivému poznání postojů.

V odpovědích na kladené otázky mohou nastat tyto případy:

1. Respondent:

- a) má otázku alespoň částečně předem promyšlenou – má tedy názor,
- b) nemá otázku předem promyšlenou, setkává se s ní víceméně poprvé – nemá názor.

2. Respondent:

- a) odpovídá,
- b) neodpovídá.

	1a)	1b)
2a)	+	(±)
2b)	–	+

Ze schématu vyplývá, že respondent se může dopustit při odpovědi dvou chyb. V prvním případě uvádí na danou otázku odpověď, ačkoli uvedenou problematiku zná jen málo, setkává se s ní víceméně poprvé. Odpověď by tedy měla znít „nevím“, „nemohu posoudit“ apod. Uvede-li však respondent přesto odpověď, nemusí jít o vědomou nepravdu. Dotazovaný na základě předchozích zkušeností a určitých dispozic může na otázku na určité úrovni dát pravdivou odpověď. V takovém případě má ovšem odpověď charakter spíše názoru, mínění v pojetí, které bylo uvedeno výše.

V této souvislosti je třeba odpovědět na otázku, proč respondent neodpovídá pravdivě. Úzce to patrně souvisí s psychologickými dispozicemi individua, se vztahem k tazateli, s klimatem rozhovoru apod. Je pravděpodobné, že respondent by pokládal za difamující, kdyby nemohl na otázku odpovědět. Také z těchto důvodů je patrně v rozhovorech zpravidla méně indiferentních odpovědí než při použití techniky dotazníku.

Rozptýl odpovědí mezi: respondent „má“ formulovaný postoj a „nemá“, je kontinuálního charakteru. Při sumaci odpovědí za celý zkoumaný soubor dostáváme z tohoto hlediska značně heterogenní empirické údaje. Chyba tohoto typu vzniká tehdy,

jde-li o zkoumání problému, který nemají respondenti dostatečně promyšlený, o kterém nemají dostatečné informace a nemají tedy také ani dosud formulovaný postoj. V našich sociologických výzkumech se otázka znalosti zkoumané problematiky, stejně jako otázka, zda respondent má či nemá dostatečně ujasněný postoj, zpravidla neklade. Vzhledem k tomu, že jsou velmi často zkoumány složité problémy, které bývají prezentovány v konkrétních postupech v dosti složitých modifikacích, získáváme většinou značně problematický empirický materiál, který lze jen nepřímo použít k poznání postojů. Jde tedy spíše o zkoumání oblasti mínění, názorů respondentů na určitý objekt.

Každý člověk disponuje určitou zkušeností, je vyzbrojen intelektem, hodnotovou orientací a také určitou konstelací příbuzných postojů, což vše tvoří přirozený základ k tomu, aby mohl při předložení otázky smysluplně odpovídat. Kretsch a spol. uvádějí, že respondenti nemají k mnoha objektům vytvořený postoj, na což je ovšem nutno brát zřetel a v první fázi má být zjišťováno, zda je postoj formulován či nikoli. Je však velmi důležité si uvědomit, že dotázaný zpravidla nejen odpovídá na kladené otázky, ale stává se sám aktivním účastníkem experimentu svého druhu. Kladené otázky zde totiž fungují jako podněty sloužící intenzivnímu myšlenkovému pochodu, během něhož si dotazovaný uvědomuje své názory, hodnotí a postupně si vytváří jakýsi předběžný typ postoje nebo i vlastní postoj. V procesu realizace vztahu subjekt – objekt (tento vztah může být přirozený nebo uměle navozený) dochází tak k tvorbě postoje. Tento fakt je možno nazvat uvědomovacím procesem, jehož významnost není v empirickém zkoumání fakticky vždy docenována.¹⁰ Jednotlivé složky postoje nebudou během tohoto uvědomovacího procesu rozvíjeny stejnoměrně. Největší rozvoj zaznamenaná patrně složka poznávací (hodnotící), zatímco citová složka se bude formulovat poměrně málo, hlavně asociativním způsobem. Pravděpodobně nejméně bude v první etapě tímto procesem poznamenána složka vyjadřující tendenci k akci.

Druhá chyba vzniká tehdy, neodpovídá-li respondent na otázku, ačkoli odpověď

¹⁰ Vzpomeňme např. na Marxovu *Dělnickou anketu*, v níž systémem kladených otázek probíhal

uvědomovací proces třídní příslušnosti. K. Marx – B. Engels, *Sebrané spisy* 19, Praha 1966, s. 251.

zná. Tato chyba vyplývá především ze zvolené výzkumné techniky a její praktické modifikace. V případě rozhovoru to může být např. vliv nesprávně formulovaných otázek, vliv nepříznivého působení tazatele, nevhodného prostředí rozhovoru atd. Respondenti také neodpovídají v tom případě, pokládají-li zkoumanou problematiku za choulostivou nebo obávají-li se, že při určité odpovědi by mohly být ohroženy jejich zájmy. Rozbor celé skupiny tzv. indiferentů, tj. těch, kteří odpovídají „nevím“, „neuvážoval jsem“ apod., je z hlediska metodologického velmi zajímavý. M. Illner např. uvádí, že tato skupina předpokládá zcela diferencovaný přístup k interpretaci z hlediska mnohoznačnosti tohoto typu odpovědí. Dále dochází k závěru, že respondenti odpovídají tím určitěji, čím spíše si o problému mohli udělat představu na základě vlastních zkušeností.¹¹

Kvalitativně výrazně heterogenní empirický materiál předpokládá provedení validizace před vlastní interpretací. V našich sociologických výzkumech je tato stránka dosti zanedbávána. Empirické údaje fixované zpravidla v odpovědích na otázky dotazníku jsou tříděny do kontingenčních tabulek bez ohledu na rozdílnost jejich gnoseologické úrovně. Použití statistických postupů k zjišťování souvislosti odpovědí na různé otázky pak vyvolává dojem dostatečné serióznosti a exaktnosti. Ve skutečnosti jsou však testovány údaje na jejichž validitu usuzujeme pouze z předpokladu, že respondenti mají tendenci odpovídat smysluplně a pravdivě. I když to pro většinu dotázaných zřejmě platí, nemůžeme, zvláště při zkoumání postojů k složitým a společenským významným problémům, vyloučit významný podíl odpovědí zatížených první nebo druhou chybou. M. Katriak uvádí, že u složitějších problémů se procento nepravdivých odpovědí pohybuje až kolem 30 %, u běžných otázek veřejného mínění je mnohem menší, někdy jen 1 %.¹²

Sociologie k ověřování empirických údajů vyvinula některé validizační postupy. Je možno je rozdělit do dvou skupin:

1. Empirické postupy spočívající na bezprostřední kontrole odpovědí při sběru

materiálu — je to např. pozorování chování respondenta při rozhovoru, kladení doplňujících a kontrolních otázek, porovnávání výpovědí, doplňující studium různých materiálů apod. Patří sem rovněž tzv. nepřímá validizace, jako např. použití expertů k posuzování výpovědí, pozorování skutečného jednání zkoumaných osob v relevantních situacích, opakování sběru materiálu na též, nebo na jiném podobném souboru apod.¹³

2. Metodologické postupy tvoří nedílnou součást přípravy a provedení sběru materiálu i celého výzkumu. Podstata a specifikum těchto postupů spočívá v logické analýze situace a adekvátnosti použitých technik. Základem je důkladný rozbor charakteru zkoumané skupiny na základě dostupných informací. Např. při zkoumání lesních dělníků bude nutno s ohledem na vyjadřovací schopnosti volit spíše rozhovor než techniku dotazníku. Naopak u složitějších a problematičtějších otázek bude nutno použít anonymní ankety. Metodologická validizace dále předpokládá provedení předvýzkumu, který ověří vhodnost konstrukce zvolené techniky, správnost formulace otázek apod. Promyšlené použití techniky předpokládá dále vytvoření standardní situace při její terénní realizaci. Standardizace spočívá v důsledné přípravě tazatelů, vypracování a ověření scénáře rozhovoru. Na tomto základě lze do značné míry získat ekvivalentní materiál, který snese srovnání a sumaci.

Při zkoumání postojů analýzou odpovědí tvoří základ metodologické validizace volba a formulace jednotlivých, příp. celých baterií otázek.¹⁴ Často bývají používány jen jednotlivé otázky globálního charakteru. Např. při zkoumání postoje k práci je položena respondentům otázka: „Máte rád svoji práci?“ Z odpovědí se pak usuzuje, že určité procento dotázaných má dobrý, jiné špatný vztah k práci. Tyto postupy jsou jistě velmi povrchní a neposkytují dostatečnou informaci o skutečném postoji k práci, která by mohla být použita v racionálním řídicím procesu a na jejímž základě by bylo možné se cílevědomě pokusit o změnu postojů respon-

¹¹ M. Illner: *K rozboru kategorie indiferentů při výzkumu mínění*, Sociologický časopis č. 2, 1969, s. 218.

¹² M. Katriak: *K problému verifikácie empirických faktov v sociologickom výzkumu*, Sociologický časopis č. 3, 1969, s. 328.

¹³ Viz blíže M. Katriak: c. d., s. 330 ad.

¹⁴ Velmi seriózní rozbor této problematiky podává J. Krejčí ve stati: *Konstrukce a interpretace dotazníku jako metody průzkumu světového názoru*, Sociologický časopis č. 4, 1968, s. 467.

dentů. Mnohem cennější jsou proto takové postupy, které pracují s bateriemi otázek nebo s otázkami sestavenými do testů. Volba těchto otázek je založena na snaze rozložit problém do řady dílčích, pokud možno jednoduchých soudů, které postihují dílčí složky postoje, na které respondent může odpovídat poměrně jednoznačně interpretovatelným vyjádřením nebo odpovědí „ano“, „ne“, „souhlasím“, „nesouhlasím“ apod. Rozložením složitého problému na dílčí otázky se můžeme značně přiblížit k poloze problému ve vědomí respondentů, což vede k získání mnohem validnějších odpovědí. I v tomto případě se však nevyhneme nebezpečí, že respondenti si často teprve na základě odpovědí formulují postoj.¹⁵

Konečně velmi důležitá složka metodologické validizace je realizována ve fázi zpracování výzkumu. Patří sem především logická analýza odpovědí a jejich distribuce, rozbor jednotlivých kategorií odpovědí, ujasnění obsahu konkrétních pojmů použitých ve výzkumu, statistické postupy apod.

Na závěr je třeba konstatovat, že je ke škodě efektivnosti sociologického bádání, že výzkumníci dostatečně nevyužívají validizačních postupů a že si většinou nekladou otázku kvality zpracovávaných informací, jejich použitelnosti a významu pro praxi. Důslednou aplikací těchto postupů bychom se často vyhnuli planým výsledkům, povrchním zprávám, jejichž význam je mnohdy velmi pochybný. K zvýšení důležitosti sociologických výzkumů může přispět také přesné používání základních kategorií a navrhované rozlišení pojmů postoj a mínění. Je zřejmé, že všechny zde uvedené návrhy nelze realizovat okamžitě. Představují komplex složitých a náročných teoretických, gnoseologických, metodologických i technicko-organizačních problémů. Mělo by být ale krédem každého výzkumníka, aby se snažil v tomto směru o neustálé zdokonalování používaných postupů, aby neupíval na běžné rutíně a aby vlastní kritikou provedeného výzkumu dospíval k dokonalejšímu provedení následujícího terénního zkoumání.

Резюме

Зих Ф.: Заметки к изучению позиций¹ в социологических исследованиях

В статье обсуждаются вопросы, относящиеся к применению некоторых основных аналитических понятий социологических исследований. В первой части приводятся разные определения понятия позиция и проводится их сравнение. На этой основе сделана попытка определить и отличить понятия позиция и мнение. Позиция понимается как отношение, принимаемое субъектом по отношению к объекту. ее важной чертой является то, что она образует определенную организацию ценностей, свойств, желаний и интересов, и что она выливается в сплитетическое выражение, проявляющееся в виде тенденции к деятельности. Эмпирически позиция определима только непрямо. Мнение понимается как необязательное выражение взгляда, точки зрения на определенный объект, возникающее в момент первого контакта, или на основе неполной и неразработанной информации. Мнение можно установить прямо на основе вербальных показаний.

Групповые и индивидуальные позиции отличаются. К групповой позиции нельзя прийти путем простого суммирования или определением какого-то среднего. Подобно тому поведение не истекает прямо из позиций, хотя оно от них в значительной степени зависит, но оно является результатом сложного столкновения внешних влияний и групповых или индивидуальных позиций.

Практика социологических исследований заключается обычно в разработке неточных и негетогенных ответов. С гносеологической точки зрения возникают в ответах опрашиваемых два вида ошибок:

- 1) опрашиваемый формулирует ответ, хотя он его не знает, так как он в первый раз встречается с проблемой в данной форме;
- 2) опрашиваемый не отвечает, хотя он знает ответ. Современная практика не ставит перед собой вопрос эквивалентности эмпирических фактов и также часто формулируются выводы о позициях на основе применения нескольких глобальных вопросов. Валидизационные приемы, которыми социология располагает, с одной стороны эмпирического, с другой стороны методологического типа.

Сложные проблемы определения позиций приводятся в виде заметок, чтобы задуматься о содержании очень часто применяемых категорий.

Summary

Zich F.: Comments on Attitude Investigation in Sociological Research

In the present paper, problems relating to the application of some fundamental analytical concepts of sociological research are discussed.

¹⁵ Literatura o testech v sociologických výzkumech Vybrané techniky sociologických výzkumů.

je u nás rovněž k dispozici. Viz např. Pergler a kol.:

In the first part, various definitions of the concept "attitude" are introduced and compared. On this basis, the attempt is made to delimit and differentiate the concepts of attitude and opinion. *Attitude* is conceived as the subject's relation towards the object; it belongs to its important features that it forms a certain organization of values, qualities, wishes and interests and that it leads to a synthetic expression manifesting itself as a tendency to activity. Empirically, the attitude can be ascertained only indirectly. *Opinion* is conceived as a non-committal expression of a view, of a standpoint relating to a certain object and arising at the moment of the first contact or on the basis of an incomplete and unelaborated piece of information. Thus it is directly ascertainable from verbal statements.

There is a difference between the group attitudes and the individual ones. Group attitudes cannot be obtained — as it often incorrectly happens in practice — by a simple summation or by a sort of "averaging". In the same way, behaviour is not a direct con-

sequence of attitudes, although it depends on them to a considerable extent, but results from a complex conflict between external influences and individual or group attitudes.

For the most part, the practice of sociological research rests on processing inaccurate and heterogeneous replies. From the gnoseological viewpoint, two kinds of errors arise in the respondents' replies: 1. The respondent formulates the reply, although he does not know it — he encounters the problem in this form for the first time; 2. the respondent does not answer, although he knows the reply. Contemporary practice does not put the question concerning the equivalence of empirical facts, just as frequently conclusions on attitudes are formulated on the basis of using some global questions. The validation processes sociology has at its disposal are of the empirical type on the one hand, and of the methodological type on the other.

Complex problems of ascertaining attitudes are here introduced as remarks stimulating deliberations about the content of categories which are applied very often.